

АДАБИЁТ ВА МАДАНИЯТ

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР” ДОСТОНИДАГИ БАСМАЛА БОБИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Олимжон ДАВЛАТОВ

катта илмий ходим-изланувчи
Самарқанд давлат университети

Аннотация

Муаллиф Алишер Навоий диний-суфиёна қарашлари мукамал акс этган “Ҳайрат ул-аброр” достонининг дастлабки – “басмала боби”даги Қуръон оятлари ҳамда ҳадислар талқинини “Махзан ул-асрор”, “Матлаъ ул-анвор” ва “Тухфат ул-ахрор” достонларининг илк боблари билан қиёслаб тадқиқ этади.

Аннотация

Автор исследует вступительную главу первой поэмы пятирицы “Хайрат ул-аброр” (“Смятение праведных”), где всесторонне отражены религиозно-суфийские взгляды Алишера Навои. Изучая интерпретацию аятов Корана и хадисов, в данной главе автор производит сравнительный анализ вступительных глав первых поэем предыдущих пятириц: “Махзан ул-асрор” Низами, “Матлаъ ул-анвор” Дехлеви, “Тухфат ул-ахрор” Джами.

Abstract

The author explores the introductory Chapter of the first poem of the quintet “Khairat ul-Abror” (“Confusion of the righteous”), which fully reflects religious-Sufi views of Alisher Navoi. Studying the interpretation of the verses of the Quran and hadith in this Chapter the author makes a comparative analysis of introductory chapters of the first poems of the previous five ones: “Makhzan ul-Asror” Nizami “Matlah ul-Anwar” Dehlavi, “Tuhfat ul-Ahror” Jami.

Калит сўзлар: хамса, достон, кириш боби, қиёсий таҳлил, диний-тасаввуфий мазмун, ғоя, талқин.

Ключевые слова: пятирица, поэма, вступительная глава, сравнительный анализ, религиозно-суфийское содержание, идея, интерпретация.

Keywords: hamsa, a poem, an introductory chapter, a comparative analysis, religious-Sufi content, idea, interpretation.

Ўзбек адабиётшунослигида “Ҳайрат ул-аброр” достонининг дастлабки боби А. Рустамий, Ҳ. Кароматов, М. Имомназаров ва М. Муҳиддинов каби олимлар томонидан тадқиқ қилинган (1; 2; 3; 4). Бу тадқиқотчилар “Хамса” достонларини “асосий қисм” ва “муқаддима” деган бобларга бўлишни
www.journal.fledu.uz

номақбул ходиса, дастлабки бобларга эътиборсизлик назари билан қараш оқибати, ваҳоланки, таҳлил ва тадқиқ этиш жараёнида дoston бобларига яхлит асарнинг ажралмас бўлаклари сифатида қараш лозим, деган фикрни айтадилар. Бу фикрларга қўшимча равишда айтиш мумкинки, хамсанависликда ижодкор маҳорати, анъана замирида шаклланган ўзига хослик – новаторликни аниқлаш учун матний-қиёсий таҳлил кутилган натижаларни беради.

Дostonнавислик тарихида “Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим” калимасини аруз вазнига мувофиқлаштирган, аниқроғи, биринчи мисрани “Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим” билан бошлаб дoston ёзган илк ижодкор Низомий Ганжавий ҳисобланади. Унинг “Махзан ул-асрор”и шундай бошланади:

*Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим
Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким
Фотиҳайи фикрату хатми сухун
Номи Худой аст, ба ў хатм кун (5, 9).*

(Мазмуни:

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим
Ҳаким (Аллоҳнинг сифати) хазинаси эшигининг калитидир.
Тафаккурнинг ибтидоси-ю, сўзнинг охири
Тангри номи эрур, унга бағишла).

“Махзан ул-асрор”нинг биринчи боби 55 байтдан иборат. Низомий унда Аллоҳнинг ягоналиги, буюклиги ва ҳар ишга қодирлиги ҳақида шоирона сўз айтиб, қуръоний маъноларни гўзал назм либосига ўрайди. Низомий расмий шариат доирасидан четга чиқмайди: деярли ҳар бир байт замирига Қуръон оятларининг маъно-мазмуни сингдирилади. Аммо бу оддий шеъринг талқин эмас, балки Қуръон таъсирида ёзилган олий шеър намунаси. Низомийнинг мақсади – фақат Аллоҳ сифатларини санаб, оламу одам қандай ва нима учун яратилганини таъкидлашгина эмас, балки бу ўлмас ва барҳаёт ғояларни мумтоз шаклда ифодалаш, айна пайтда бадиий-тасвирий воситалар билан имкон даражасида безашни ҳам назарда тутган.

Биринчи байтда Аллоҳнинг “ҳаким” сифатини эслатиш ва “Бисмиллоҳ” сўзини унинг ҳикмат хазинаси учун калит, деб ҳисоблаш ҳам Низомийнинг умумфалсафий таълимотлар ва диний-исломий ғоялар чўққисидан туриб ҳакимона мулоҳаза юритиши натижасидир.

“Бисмиллоҳ” ҳақида муфассирлар орасида турли хил фикрлар мавжуд. Айрим мазҳабларда “Бисмиллоҳ” “Фотиҳа” сурасининг биринчи ояти деб ҳисобланса, бошқа бир гуруҳ муфассирлар “Бисмиллоҳ”ни сураларни бир-

биридан ажратиш учун нозил этилган оят, деган фикрдалар. Шунингдек, Қуръоннинг азалийлиги (аҳли суннат ва жамоат ақидаси) ёхуд кейин яратилганлиги – халқ қилинганлиги (муътазиллийлик оқими эътиқоди бўйича) ҳам баҳсталаб муаммолардан ҳисобланади. Амир Хусрав Дехлавий ўзининг “Матлаъ ул-анвор”ини Қуръонни қадим ва азалий ҳамда “Бисмиллоҳ”ни “Фотиҳа” сурасининг биринчи ояти, деб ҳисоблайдиган мазҳаб ва тариқатлар тушунчасидан келиб чиқиб, шундай бошлайди:

*Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим
Хутбаи қудс аст ба мулки қадим.
Шамсаи нуҳ манзари ҳарду сарой,
Матлаъи дебочаи ваҳий Худой (6, 22).*

(Мазмуни:

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим
Қадимийлик мулкида қудсият хутбасидир.
Икки дунёнинг тўққиз манзаридаги қубба,
Тангри ваҳий дебочаси (фотиҳа сураси)нинг матлаъидир).

Амир Хусрав ҳам “Матлаъ ул-анвор”да устози каби Аллоҳнинг барча сифатларини тўла билиш ва англашда инсон тафаккури ожиз эканлигини эътироф этиш билан ўзининг теократик ва космогоник нуқтаи назарини баён қилади. Бу эса Низомий қарашларидан деярли фарқ қилмайди. Айниқса, Аллоҳ ҳамдида ёзилган байтларнинг маъно-моҳияти Низомий достони билан бир хил. Амир Хусравда шоирлик маҳорати кўпроқ намоён бўлган. Шу билан бирга, борлиқни тасаввур этиш ва тасвирлашда Хусрав Дехлавийнинг мавқеи ва сўз юритиш усули Низомийдан бир оз фарқ қилади. “Махзан ул-асрор”да яхлит космогоник тизим кўзга ташланмаса-да, лекин тун ва кун, нур ва зулмат, ер ва осмонлар, тўрт унсур, наботот, ҳайвонот, умуман, жамийки мавжудот Аллоҳ иродаси билан яратилгани шоирона ифода этилган. Агар Низомий осмонни 7 қават деб билса, Амир Хусрав тўққиз фалак ҳақида сўз юритади.

Оламнинг саноғи фалакиётга оид манбаларда турли миқдорда кўрсатилган. Ибн Сино диний китобларда “оламнинг миқдори ва саноғи етмиш мингдан уч юз мингтагача” келтирилганига гувоҳлик беради. Мир Сайид Али Ҳамадоний “Хилофот ул-маноқиб”да оламнинг саноғини олтмиш минг деб айтган экан (7).

“Басоир” соҳиби айтибдурки, – дейди “Ғиёс ул-луғот” муаллифи, – жаҳоннинг шарқу ғарб, шимолу жанубдаги ҳар рубъида тўрт минг беш юз олам бўлиб, жами ўн саккиз мингдур”.

Хусрав Дехлавий ҳам “Басоир” соҳиби каби оламнинг миқдорини 18 минг деб билади:

Аз ду рақам ҳафту чаҳор офарин

Як рақамашрофт ҳазор офарин.

(Мазмуни:

Икки етти ва тўрт рақам

Ҳар бир рақами мингтага тенг миқдорда (олам) яратди.)

Қайд этиш керакки, Қуръонда оламнинг миқдори аниқ кўрсатилмаган, аммо тафсир ва бошқа диний, фалсафий китобларда, тасаввуфий манбаларда бу ҳақда турли фикрлар билдирилган. Шу боис, Низомий учун оламнинг яратилиши ҳақидаги асосий манба – Қуръон, Амир Хусрав Деҳлавий учун эса Қуръони Каримдан ташқари фалакиётга оид асарлар ва оламнинг яратилиши ҳақидаги диний ақидалар ҳам сарчашма вазифасини ўтаган, дейиш мумкин.

Амир Хусравнинг достонида ҳам “Махзан ул-асрор”даги каби Аллоҳ яратган энг буюк мўъжиза – инсон ва унга берилган неъматлар ҳақида сўз юритилади. Амир Хусрав Деҳлавий услуби ва тили содда ва равон бўлиб, Низомийнинг бадиий жиҳатдан гўзал, аммо тушунилиши нисбатан қийин бўлган услубидан фарқ қилади.

Навоийнинг “муршиду устоду пири” бўлмиш Абдурахмон Жомий “Тухфат ул-аҳрор” асарида на Низомийга ўхшаб ҳақимона қалам тебратади, на Амир Хусрав каби мусулмонларнинг ички ихтилоф ва зиддиятларига сабаб бўлган масалаларга дахл қилади, балки суфиёна оҳангда “Бисмиллоҳ”ни Аллоҳнинг бандаларига берилган лутфу қарам юзасидан улуғ бир неъмат, деб ҳисоблайди:

Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим

Ҳаст салои сари хони карим (8, 21).

(Мазмуни:

Бисмиллоҳир раҳмонир-рахим

Карамли Тангри хонига даъватдир).

Низомий ва Амир Хусравда биринчи бобнинг мазмун ва оҳанги иккинчи, яъни Тангри ҳамдига бағишланган бобдан деярли фарқ қилмайди. Аммо Жомийда биринчи боб мустақил “басмала боби” бўлиб, муаллиф унда ўзининг ижтимоий-фалсафий фикрларини “Бисмиллоҳ” оятини шарҳлаш орқали баён этади. Унинг шарҳи анъанавий Қуръон тафсиридан фарқли ўлароқ, “Бисмиллоҳ”нинг ички мазмунини очиш, таъвил усули ёрдамида уни мажозий талқин қилишга ҳаракат қилади. Тасаввуф уламулари оламни таъвил ёрдамида тушунишни билишнинг асосий усулларида бири деб билганлар. Улар ақидасига кўра, борлиқ алоҳида рамзлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг асл мазмунини билиш учун асосан таъвил усулига таяниш керак. Жомий ҳам ана шу усулни қўллаб, “Бисмиллоҳ”нинг шакл ва мазмунидан яширин

маъноларни излайди. Унинг талқинида “бо” ҳарфи жаннат эшигига ўхшайди, “син” эса Жаброил алайҳиссалом қаноти шамолидан мавж ураётган Салсабил ҳовузига далолат, “мим” жаннат булоғига ишорат, “алиф”лар охиратда ваъда қилинган мевали дарахтлар, “лом” ҳуру ғилмонларнинг тимсоли... . Шунингдек, Жомий “Бисмиллоҳ” оятидаги ҳарфлар айрим сураларнинг номлари ёки дастлабки оятларига мувофиқ тушишини инобатга олиб, басмалада бир қанча сураларнинг сирлари яширинган, деб, шарҳлайди. Унингча, “ё” ва “син” ҳарфлари Қуръоннинг юраги – “Ёсин” сурасига, “ар-рахмон” сўзи “Раҳмон”, “ҳо” ва “мим” ҳарфлари “ҳо”, “мим” ояти билан бошланадиган еттига сурага, шунингдек, “ал-рахмон” ва “ал-раҳим” сўзларнинг бошланғич уч ҳарфи – “алиф”, “лом” ва “ро” “Алиф, лом, ро” ояти билан бошланадиган иккита сурага ишорадир. Жомий бундай зоҳирий ўхшашликлар тасодифий эмаслигини, балки “Бисмиллоҳ”нинг ички, яширин маъноларига урғу беришини таъкидлайди.

Мумтоз адабиётимизда арабча ҳарфларга “жон бағишлаш”, ҳарфлар ва тасвирланаётган нарса ўртасида муштарак жиҳатларни топиш ва ифодалаш ўзига хос шеърӣ санъат саналган. Агар ҳарфларнинг шакли тасвир воситасига айланса, **китобат** санъати дейилади. Китобат санъати биринчи марта ким томонидан қачон қўлланилгани номаълум ва буни аниқлаш унчалик катта аҳамиятга эга эмас. Муҳими – китобат санъати вужудга келишига сабаб бўлган омилларни ҳисобга олиш.

Муҳйиддин ибн ал-Арабий ўзининг “Ал-Футухот ал-Маккия” асарида ҳарфларнинг аҳамияти ва моҳияти ҳақида қатор фикрларни билдиради. Шунингдек, машҳур “Фусус ул-ҳикам” асарини ҳам 27 бобга ажратади ва унинг ҳар бир боби “бо” ҳарфидан бошланиб, “йо” ҳарфи билан тугайди. Ҳар бир ҳарф алоҳида рамзга эга, Қуръонда исми зикр этилган бир пайғамбар ҳамда унда тажассум топган Аллоҳ сифатларининг тимсолига айланган. “Алиф” эса, ягона Аллоҳнинг рамзи бўлгани сабабли (абжад ҳисобида ҳам “алиф” бир рақамини билдиради) боблар тақсимоти “бо” ҳарфидан бошланган; бундай таснифот ҳам “Бисмиллоҳ”нинг таъсири остида вужудга келган, дейиш мумкин.

Суфийларнинг ҳарфлар моҳиятига таважжуҳ зоҳир этиши ва уларни илоҳӣ асрор хазинаси деб билишларининг асосий сабаби Қуръони Карим билан боғлиқдир. Қуръонда бир қанча суралар алоҳида ҳарфлар билан бошланади. Бу ҳарфлар (тафсир илмида уларни ҳуруфи муқаттаот дейдилар) муайян лексик маънога эга эмас, шу сабабдан, муфассирлар уларга нисбатан таъвил усулини қўллаб, масалан, “Бақара” сурасининг биринчи оятидаги “Алиф, лом, мим”ни “алиф” – Аллоҳ, “лом” – Жаброил (а.), “мим” – Муҳаммад

(с.а.в.)нинг мухтасар аталиши деб, бу ҳарфлардан маъно чиқармоқчи бўлсалар, айримлари бу ҳарфларнинг моҳияти фақат Аллоҳнинг ўзигагина маълум, инсонларга қиёмат кунда маълум бўлади, дейдилар(9).

Қуръонда келтиришича, бутун Борлиқ Аллоҳ “Кун!”, яъни “Бўл!”, деб амр қилгандан кейин вужудга келган. Навоий тили билан айтсак:

Дайри муқайяд била озодаси,

Барча эрур “коф” ила “нун” зодаси(10).

Ушбу далилларга асосланиб, Фазлуллоҳ Астрободий XIV асрда ҳуруфийлик таълимотига асос солди. Унинг таълимоти бўйича, инсон ва Тангрини бир-бирига боғловчи ва бирлаштирувчи ягона восита бу – сўз ва ҳарфларнинг моҳиятига етишдир(9).

Ҳуруфийлик таълимоти бўйича, бутун Борлиқнинг маъно ва моҳияти икки қолип – 28 арабий ҳарф ва 32 форсий ҳарф қолипига туширилган. Биринчи қолип, яъни, араб алифбосида ёзилган Қуръоннинг моҳияти хотам ул-анбиёга маълум бўлган.

Ҳуруфийлар адабиётга тарғибот қуроли ва одамларнинг руҳига кучли таъсир қилувчи асосий восита сифатида қарар эдилар. Фазлуллоҳнинг ўзи ҳам Наимий таҳаллуси билан шеър ёзарди (Ҳуруфийликнинг асосий китоби – “Жовидоннома” ҳам форсий манзумадир). Наимий ва унинг издошлари, жумладан, озарбойжон шоири Имодиддин Насимий китобат санъати жуда кенг фойдаланган ва бу кейинги аср адабиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Албатта, XV аср адабиёти намояндалари, жумладан, Жомий ва Навоий ижодиётида китобат санъати қўлланилишини ҳуруфийлик таълимотининг таъсири, дейиш бир томонлама қараш бўларди. Аммо ҳар бир адабий ҳодисанинг пайдо бўлиши ва ривожланиши сабабларини аниқлаш учун уни ўша замоннинг тарихий-ғоявий муҳити мантиқи билан асослаш керак. Ҳар бир адиб фикрларини ўзи яшаб ижод қилаётган муҳитдан олинган образ ва бадиий тасвир воситалари ёрдамида ифодалайди. Масалан, Жомий ваҳдат ул-вужуд таълимоти ғояларини ғазалларида ифодалаш учун габр, пири муғон, муғбача, оташкада каби зардуштийлик динига мансуб образлардан фойдаланган.

Покистонлик машҳур шоир, Румий ё Жомийнинг икки байтини ҳикмат қасрининг калити, деб билган Муҳаммад Иқбол эса, шеърларида ўз ғояларини, асосан, “Сўминот, барҳаман, бут” каби образлар орқали ифодалайди. Шохрух мирзонинг Аҳмади Лур исмли ҳуруфий таълимот вакили томонидан пичоқланиши, машҳур суфий шоир Шох Қосим Анворнинг ҳуруфийликда айбланиб, Самарқандга бадарға қилиниши, Навоийнинг замондоши, “Ахлоқи Жалолий” муаллифи Жалолиддин Даввонийнинг “Рисолат ал-ҳуруф” (Ҳарфлар ҳақида рисола) деб номланган асар ёзиши Хуросон ва

Мовароуннаҳрда XV асрда ҳам хуруфийлик таъсири анча кучли бўлган, дейишга асос бўлади.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг Жомий васфидаги бобида қайд қилинишича, Навоий уни яратишда Низомий ва Амир Хусрав дostonларидан кўра “Тухфат ул-аҳрор”дан кўпроқ таъсирланган:

*Боштин-аёқ гавҳари шахвор эди,
Қайси гуҳар, “Тухфат ул-аҳрор” эди.
Ул икيني топса бўлур мунда-ўқ,
Мунда тухаф кўпки, ул иккида йўқ(10, 69).*

“Ҳайрат ул-аброр”даги басмала бобининг оҳанг ва руҳи ҳам Жомий достонига яқин. Шу билан бирга Навоийнинг ўзига хос услубини биринчи байтларидаёқ сезиш қийин эмас:

*Бисмиллоҳир-раҳмонир-раҳим,
Риштага чекти неча дурри ятим.
Ҳар дур анга жавҳари жондин фузун,
Қиймат аро икки жаҳондин фузун (10, 11).*

Навоий бундан кейинги байтларда ҳам китобат ва ташхис санъати имкониятларидан фойдаланиб, “Бисмиллоҳ” оятининг зоҳирий кўринишини тавсифлайди. Унинг талқини бўйича, бу сўздаги ҳар бир нуқта жон жавҳаридан ҳам ортиқроқ. Хат тизмаси эса бутун Борлиқ ва хатто Руҳ оламини бир тизимга соладиган риштадир.

Шайх Нажмиддин Кубро таъкидлаганидек, бутун Борлиқ асрори Қуръонда, Қуръоннинг барча сирлари “Фотиҳа” сурасида, Фотиҳа сурасининг жамийки сирру синоати бисмиллоҳдаги “бо” ҳарфи ботинида яширинган. Кимки абадий ва заволсиз хазина – Мутлақ Ҳақиқатга эришмоқчи бўлса, ана шу сўзни сидқидилдан ўзлаштириши ва англамоғи даркор:

*Ганжи бақо зикрига улким этиб,
Бу дур ила риштани тасбиҳ этиб (10, 69).*

Насроний динига эътиқод қилувчилар ўз сўз ва амалларини муқаддас учлик номи билан бошлайдилар. Бисмиллоҳ эса “ваҳдат махзани” – Аллоҳ ягоналиги, бирлигини англатувчи энг олий ҳақиқатга элтувчи “асру яқин йўл” ҳисобланади. Аммо бу йўл текис ва равон эмас. Бу йўл – иймон йўли. Иймон йўли ҳар бир инсон учун турлича ниҳоя топади. Бу йўлни ҳар ким ҳам эсон-омон босиб ўтиши маълум эмас:

*Лекин эрур ҳам қатиқу ҳам махуф
Ўйлаки ожиздурур андин вуқуф.*

“Ваҳдат махзани”га “асру яқин” бўлган йўлдан бориш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди, чунки Аллоҳ “Наҳл” сурасининг 9 оятида башорат

килганидек, “Тўғри йўлни қасд қилиш (унга ҳидоят қилиш) ёлғиз Аллоҳ зиммасидадир. (Зотан, йўллар) орасида қинғири ҳам бордир” (11, 268).

Навоий тўғри йўлга ҳидоят топганларни “аҳли қабул”, гумроҳлик ва залолатга учраганларни “аҳли рад” деб атайдди. Дастлаб “Раҳбари тавфиқ” – Аллоҳ таоло томонидан ҳидоят шарафини топмаганлар, яъни “аҳли рад” учун “Бисмиллоҳ” қандай азоблардан хабар бериш мумкинлигини санаб ўтади:

*“Бо” си ибодин урар аввал сало,
“Бо” ки дегайлар, не бўлур жуз бало.
“Син” и наҳанг арқасининг арраси
Юз кеманинг офати ҳар парраси...
“Мим” и йилони дамидин ўт сочиб
Йўл бошида ётибон оғиз очи (10, 11).*

“Мим” ҳарфини оташнафас илонга ўхшатиш фақатгина истиора бўлмай, балки талмеҳ санъати ҳамдир. Навоий бу истиора орқали Мусо пайғамбарнинг ҳассасига ишора қилади. Мусо (а.) таёғи ҳам ерга қўйилганда, илонга айланиб Фиръавн жодугарларининг уйдирмаларини ютиб юбориб, оғзидан ўт сочиб, кофирларнинг дилига ларза соларди. Ташбиҳ ва тавсифларни, асосан, Қуръон, ҳадис ва диний қиссалардан олиниши шеърнинг қимматини бир неча баравар оширган.

Навоий гумроҳлар йўли нақадар машаққатли ва хатарли эканлигини таъкидлаб, “Бисмиллоҳ” “аҳли қабул” учун қандай хушxabар етказиши ҳақида сўз юритади:

*“Бо” си бурун “бо” и башоратдурур,
Касраси кирмакка ишоратдурур.
“Син” и саломат йўлининг зинаси
Балки саодат юзи ойинаси
“Мим” и очиб манзили мақсадга йўл
Балки бу манзил аро сарчашма ул... (10, 12).*

Хожа Муҳаммад Порсо “Фусус-ул-ҳикам”га ёзган шарҳининг муқаддимасида шундай дейди: “Билгил, эй азиз... агар (Аллоҳ) сифатлари унинг лутфу карамидан далолат берса, жамолий сифатлар дерлар, ва агар қудрат ва қаҳрини тавсифласа, жалолий сифатлардан билурлар...” (12, 38). Демак, биринчи қисмдаги “Бисмиллоҳ”нинг тавсифи “аҳли рад” учун Аллоҳнинг жамолий сифатларидан хабар берса, иккинчи қисмидаги “аҳли қабул” жалолий сифатларнинг баракотидан баҳраманд бўлиши ҳақида сўз юритилади:

*Ҳикмати ул қаҳр аро, бу лутф аро,
Ушбуки тўлғай икки меҳмонсаро,*

То агар ўт солса жалолияти

Лутф ила урғай сув жамолияти (10, 13).

Навоийнинг бундай услубни қўллаши, яъни биринчи жалолий, кейин жамолий сифатлардан сўз юритиши Қуръоннинг бир қанча сура ва оятларидаги сўз услубини эслатади. Қуръонда биринчи мушрикларга бериладиган жазо, сўнгра солих бандаларга ваъда қилинган мукофотлар ҳақида хабар берувчи оят ва сураларни кўп учратиш мумкин. Масалан, “Валъаср” сурасида инсоннинг бу дунёдаги ҳолати, ҳақиқий бахт-саодатга қандай йўл тутиши лозимлиги ҳақида шундай дейилган: *Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман) 1-2. Аср (вақти)га қасамки, (барча) инсон зиён-бахтсизликдадир. 3. Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган, бир-бирларига Ҳақ (йўли)ни тавсия этган ва бир-бирларига (мана шу ҳақ йўлида) сабр-тоқат қилишни тавсия этган зотларгина (нажот топгувчидирлар)* (11, 649).

Мустамлий Бухорий таъкиди бўйича, қуръоний оятлар ўз моҳиятига кўра, имон аҳлига жаннат ва хайрли оқибат хушxabари ва айни пайтда имонсиз кимсаларга дўзах қийноқлари ва аламли азоблар ҳақида огоҳлантириш сифатида нозил бўлган. Навоий басмала оятини ана шу жиҳатдан шоирона таъбир ва тамсиллар орқали ифодалаб беришга ҳаракат қилган. Шунингдек, фалсафий методологияда кенг қўлланиладиган абстракциялаш тамойили, яъни уч хил универсалияни боғлаш орқали умумлаштирувчи хулосага олиб келувчи услубни ушбу бобдан бошлаб татбиқ эта бошлайди. Бунда шоир дастлаб объект, яъни басмаланинг моҳияти (1–11 байтлар), кейин хосса ва муносабатлари (12–16 байтлар), ундан сўнг тенглик универсалияларини татбиқ этиб (17–49 байтлар), шу орқали бисмиллоҳнинг моҳияти ҳамда имон аҳли ва залолатга юз бурганларнинг фалсафий-аксиологик таърифини келтиради. Услуб, талқин, қўлланилган шеърӣ санъатлар ва баён воситаларини Қуръони карим ғояларига мос тарзда танланиши “Ҳайрат ул-аброр”даги дастлабки бобининг оригиналлигини таъминлаб, назиранавислик анъанасини новаторлик мезонлари асосида янги босқичга кўтарилишига муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Рустамий А. Бисмиллоҳнинг маъноси. – Т.: Фан, 1999.
2. Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида қуръоний мавзулар. Фил.ф.док. дисс. – Т., 1999.
3. Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. –Т., 2015.
4. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005.
5. Низомий Ганжавий. Куллиёт. 5-жилдлик. 1-жилд. Махзан ул-асрор. – Душанбе: Адиб, 1983.
6. Деҳлавий Амир Хосроу. Матлаъ ул-анвор / Пред. и примечания Т.А.Мухаррамова.